
XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы латын әліпбиіне көшу мәселесі тарихынан

С.О. Смагулова
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих
және этнология институтының докторанты

XX ғасырдың 20-жылдары үкімет әліпбиді алмастыру мәселесін көтерген еді. Оның себебі XX ғасырдың бірінші ширегінде Түркия, Иран, Әзербайжан және Орта Азияның алдыңғы қатарлы зиялылары тарихи-лингвистикалық сараптау негізінде араб жазуының олардың елдеріндегі халықтар тілінің табиғатына сәйкес келмейді деген тұжырым жасауынан болды. Араб әрібінен латын әріпіне көшу шарасын іске асыруда үкімет тарапынан арнайы дайындық жұмыстары жүргізілгені белгілі. Латын әліпбиіне көшпес бұрын осы мәселе төңірегінде мерзімді басылымдарда арнайы айдармен пікір-таластар өткізіліп, қазақ азаматтары өз ойларын ортаға салды.

Негізінде араб әліппесінің орнына латын әліппесін енгізу мәселесін XIX ғасырдың 60-65 жылдары Әзербайжандық ғалым, драматург Мырза-Фатали Мырзахмет Әли) Ахундов көтерді. Бірақ ол кезде патша үкіметі бұл мәселенің қалың бұқара арасына кең түрде таралуына жол бермеді. Ол өзінің жобасымен Түркия мен Иранға барып, үкімет басшыларына ұсынып та көрді. Алайда бұл елдің билеушілері де Ахундовтың ұсынған жобасын қолдамады (1). Бұл турада Мырзахмет: “1863-ші жылы мұсылман әліпбиіне өзгерту керек деп иран тілінде бір кітап жаздым. Бұл әліпбиді өзгерту керек екенін дәлелдермен көрсеттім. 1863 жылы бұл санамды жариялау үшін Стамбұлға бардым. Өлкелік уәзір Фуад пашаға әліпби тақырыпты жазған кітабымды ұсындым. Паша бұйрығымен “Түрік білім қауымы” кітабымды қарап, ар жағынан қабыл аларлық екен деп **көрсө де, рұқсат бермеді**”, – деп жазған еді. Стамбұлдағылар оның ұсынған әліпбиін қолдамауының бірден-бір себебі әріпті жазудағы қиыншылықтар болды. Мырзахмет Әли түрік басшыларына екінші рет латын әрібімен әліппе жасауды ұсынады. Үкімет басшылары оның бұл ұсынысын да қабыл алмады (2).

XX ғасырдың басында, атап айтқанда 1905 жылғы бірінші орыс революциясынан кейін Әзербайжан мен Татарстанның оқытушылары, баспасөз қызметкерлері арасында латын әрібіне көшу мәселесі қайтадан көтеріліп, оны жақтаушылардың қатары күннен-күнге көбейе түсті.

“Жәдидшілдік”, “мұсылмандық” қозғалыс өрлеген жылдары Түркияда латын әліппесінің қозғалысы күшейе бастады. Үкімет тарапынан болған қысымшылыққа қарамастан 1908 жылы Түрік парламентінде жаңа әліпби мәселесі көтеріліп, осы іс жөнінде комиссия құрылды. Комиссия құрамына

түріктің атақты адамдарды енді. Алайда комиссия арасында бірлік болмай бір жылдан соң тарап кетті.

1910-1913 жж. Түркия мен Тегеран газеттерінде жиі-жиі әліпби мәселесін шешу турасында мақалалар жариялана бастады. Бұл мәселе 1914-18 жылдардағы империалистік соғыс кезінде уақытша тоқтап, тек 1922 жылы қайтадан қолға алынды (3).

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін халық бұқарасының игеруіне оңай жазуға ету шұғыл қажетті деп саналып, түркі халықтарының бұрынғы жазуын орыс әліпбиіне (кириллица) көшіруге әрекет жасалған еді. Бірақ бұл әрекет халықтардың арасында орыстандыру саясатының жалғасы деген пікір туғызбас үшін мұны іске асырудың басқа жолдары мен сатылары қарастырылды.

Түркі халықтар жазуын реформалау мәселесін бірінші болып көтерген Әзербайжан ғалымдары болды. 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін Әзербайжанның зиялы қауым өкілдері мен оқытушылары үкімет алдына әліпбиді өзгерту мәселесін қояды. Тек 1919 жылы ғана Бакуде Халық ағарту комиссариаты жанынан әліпбиді өзгерту мәселесі бойынша комиссия құрылып, бұл комиссия 17 маусымда мәжіліс өткізіп, бір жыл ішінде латын әліпбиін үйретуді мектептерге ұсыну мәселесін қойды (4).

Комиссияның ұйғарымы бойынша жаңа әліпбидің жобасы жасалып, оны талқыға салу үшін үкімет орындарына тапсырылды. 1921 жылы қазанда Әзербайжан баспасөздерінде тіл, жазу, емле мәселелері қозғалды. Тез арада істі жүзеге асыратын комиссия құру мәселесі де көтерілді.

1922 жылы 30 қаңтарда Бакуде белгілі қайраткер Нариман Наримановтың ұйымдастыруымен араб жазуын латын әліпбиімен алмастыру мәселесін көтерген түрік оқығандарының жиналысы өткізілді. Ұзақ талқылаулардан кейін бұл ұсыныс қабыл алынып, істі жүзеге асыру үшін латын жазуын қолдаушылардан комиссия құрылды. Комиссия “Жаңа түрік әліпбиі” атты кітап бастыртып, мектептерде осы кітаппен оқытуды ұсынды. Сондай-ақ газеттерді бірте-бірте латын әріпімен басу мәселесін өз міндеттеріне жатқызды.

1922 жылы Әзербайжанда Н. Наримановтың төрағалығымен жаңа әліппенің комитеті құрылады. Комитет мүшелері халық арасында баспасөз арқылы жаңа әліпбидің қалың бұқара үшін араб әрібіне қарағанда пайдасы мен қолайлығын түсіндіріп, осы төңіректе пікір алмасуға шақырды. Осы жылы жаңа әліппе комитеті “Яна-Юл” деген газет шығара бастаса, ал 1923 жылдан бастап латын әрібінде бірнеше әдебиеттер шығарылып, халықтың талқысына салынды.

Мерзімді басылымдарда көтерілген бұл мәселе төңірегіндегі айтыстардан кейін 1924 жылы Әзербайжан үкіметі латын әліппесінің негізінде құрылған жаңа әліппе шығару турасында декрет қабылдайды (5).

20-жылдардың басында А. Байтұрсыновтың “Төте жазу әліппесі” халық арасында кең қолдау тауып, 1924 жылы маусым айында Орынборда өткен қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде араб әрібіне лайықтанған қазақ графикасы қабылданған болатын. Негізінде бұл съезде А. Байтұрсынов “Әліпби тақырыпты” деген баяндама жасап, онда араб әліпби турасындағы ойын былайша білдірген еді: “Араб әрібінен жасап алған әліп-биімізге жер жүзінде әліпби баласы жетпейді. Араб әріпімен түзеген емлемізге бізге мәлім

емлелердің бірі жетпейді. Мұны ешкім бекер деп айта алмайды. Түзелген араб әріп жазу машинасына бір түгіл, екі түрлі әріп қоюға болатын етіп отыр, әріп теру машинасында екі суретті әріп қоюға болатындығына көз жеткізіп отыр. Түзелген әріп терушілердің де бейнетін жеңілдетейін деп тұр. ...Осының бәрі араб әріпінің қай жағынан болса да, қалай жұмсаймын десе де келе беретін, көне беретін ыңғайлы, қолайлы әріп екенін көрсетеді”. Бұдан әрі А. Байтұрсынов баяндамасында латын әріпін алу үшін көп қаражат пен қайрат қажеттігін, мұндай қаржының табылуы да қиын екендігін, қысқа мерзім ішінде мұғалімдерді бірден латын үйретіп, бірден баспаханаларды латын әрпіне айналдыру, оқу кітаптарын латынша бастыру мүмкін еместігін де ескертеді. “Латын әріпінің араб әрібінен гөрі көзге көрініп тұрған артықтығы, бадырайып тұрған пайдасы болса керек. Онда ел көңілденіп, қолдап, жебеп, көтермелеп бірдеме етер деп дәменелер едік. Ондай артықтығы, пайдалылығы жоқ”, – дейді ғалым (6). Ол түркі халықтарының бұрыннан қолданып келе жатқан жазу үлгісін латын жазуына көшірудің оңай еместігін ашық білдіреді.

А. Байтұрсыновтың “Төте жазу әліппесі” кең қолдау тауып аталмыш съезде қабылданды. Сөйтіп, латын әліпбиіне көшкенше қазақ жазуы араб емлесімен жазылды немесе оны “Байтұрсын емлесі” деп те атап жүрді.

Латын әріпіне көшу мәселесін Қазақстанда көтерген зиялылар Нәзір Төреқұлов мен Мұхтар Мурзин болды. Олардың бұл бастамалары 1924 жылы болған білімпаздар жиналысында үлкен айтыс-тартысқа түсті. Әсіресе жаңа әліпбиге көшу мәселесі араб әліппесін жақтаушылар арасында тартыс туғызды. Мәселен, ғалым, Г.И. Бройдо Ресейдің шығыс халықтары үшін алдымен тіл бірыңғайланбаған жағдайда латын алфавитін кіргізу дұрыс болмайды, сондықтан жаңа графиканы еңгізудің ғылыми жағынан да, практикалық жағынан да маңызы жоқ деп көрсетті. Өзінің ойын ол былай деп жазды: “Мұсылман балаларын латын шрифтіне қанша оқытсаң да, олардың ешқайсысы да латын шрифтімен бейнеленген европалық мәдениетке және оның кітаби құндылықтарына ешбір бой ұрмайды. Ал араб алфавитін екі күннің ішінде жаттап алады” (7).

1924 жылы Нәзір Төреқұловтың “Жаңа әліпби неге керек?” деген кітабы Мәскеуде жарық көрді. Әліпбиді өзгерту мәселесінің қайдан шыққандығына тоқтала отырып, Нәзір Төреқұлов латын әрібіне көшудің негізгі себебі араб әрібінің оқу мен жазуда қолайсыздығында деп көрсетті (8)

1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының съезінде Халел Досмұхамедұлы латын әрібін алуға қарсы болғандығын да, алайда соған қарамастан латын әріптерінің жобасын жасауды тапсырған соң жасағанын да жасырмаған (9). Бұл турада “Ақ жол” газетіне жариялаған “Қазақ тіліне латын әрібін алу мәселесі” деген мақаласында Халел Досмұхамедов: “Өзіміздің осы күнгі әрібімізді бірден тастай салып, латын әрібін алуға қарсы пікірде болсақ та, айналамыздағы желіктің салқыны бізге де тиді. Қолданбасақ та алтын әріптерін біз де тілімізге үйлестіріп көру керек. Топқа түсетін болсақ, біз де өзімізге лайық жобамен түсу керек. Пән ретінде қолдануға тағы керек”, –деп жазған болатын (10).

Х. Досмұхамедов латынның 14 әрібі қазақ әрібіне тұп-тура келетіндігін,

сондықтан оны өзгеріссіз қабылдауды ұсынған. Бұл әріптерге орыс (кириллица) әрібімен жазып көрсетсек а, б, д, г, к, л, м, н, о, п, р, с, т, з жатады. Ал ң, ө, ш, қ, ч сияқты әріптердің латын тілінде жоқтығын айта отырып, оған лайықты шет тілдерінде (неміс, ағылшын, поляк) қолданылып жүрген әріптерді жазуға болатындығын да көрсетеді. Мәселен, “ш” әріпін ағылшындарша “sh” деп жазуды ұсынады. Сондай-ақ, ол әріптерді латынша таңбалағанда еуропалықтардан алысқа кептей, солардың қолданып жүрген таңбаларын қолдану қажеттігін де баса айтады (11).

1926 жылы ақпан-наурыз айларында Баку қаласында өткен І-ші түрік халықтары съезінде жаңа латын әліпбиін қабылдау мәселесі дауысқа салынып, 7 дауысқа қарсы 101 дауыспен латын әліппесін жақтаушылар басым түсіп, латын әліппесінің негізінде құрылған жаңа түрік әліппесін алуға қарар шығарылды. Қазақстаннан бұл съезге Ахмет Байтұрсынов, Елдес Омаров, Біләл Сүлеев, Әзиз Байсейітов, Нәзір Төреқұлов делегат болып қатысты. Съезге қатысушылар екі топқа бөлініп, бірі араб әріпінің түркі халқы үшін маңыздылығын айтса, екінші топ латынға көшу аса қажеттігін дәлелдеді. Съезд барысында латыншылар араб әліппесінің түркі халықтары үшін қолайсыздығын айтумен болса, ал арабшылар латыншыларды “орыс жолына, миссионерлердің жолына түсушілер” деп ғайбаттады (12).

Бұл съезден кейін түрік республикаларында жаңа әліпби ұйымдары құрыла бастады. Ұйымдардың басты мақсаты халық арасына латын әліпбиінің қолайлығын түсіндіру болды. Сондай-ақ, Әзербайжан, Закавказ республикалары, Түркістан, Қырғызстан, Солтүстік Кавказ латын негізіне қойылған жаңа әліппені алуға декрет шығарды.

І-ші түркі халықтары съезінен кейін 1926 жылдың аяғында және 1927 жылдың басында Қазақстанның жұртшылығы арасында жаңа әліпбиге көшу мәселесін көтерген жиналыстар өткізіліп, ескі жазу (араб) мен латын әріпін алмастыру жөнінде айтыс-тартыстар болды. Әліпби мәселесі бойынша қазақ зиялыларының арасында екі топ тайда болды. Оның бірі араб әліпбиін жақтаса, екінші топ латынға көшуді қолдады.

1926 жылдың 10 желтоқсанында қазақ жазуын латыншаға көшіру мәселесі бойынша өткен пікір-таласты мәжілісте латын әріпін қолдаушылардың қатарында болған қазақ зиялыларының бірі Әбдірахман Байділдин араб әліпбиіне қатысты басты мынадай кемшіліктерін тізіп көрсетті:

1. Бір дыбысты белгілеу үшін әр түрлі таңбалар қолданылады. Басы, орта, соңы, жеке және соның өзінде де тіліміздің дыбыстарын түгел таңбалауға жетпейді. Мәселен, бір дыбыстың төрт түрлі нүкте, кікүр-шүкірмен айырылатын, бірақ түрлі таңбалар.

2. Араб әріптерінің көбі бір түсті. Мәселен, , , , , тағы басқалар. Бұларды бір-бірінен астындағы ия үстіндегі нүктелері болмаса, үздік-создық сызықшалары, иректері арқасында ғана айыруға болады. Әйтпесе бірінен-бірін айыру тіпті қиын.

3. Осы күнге ірі әріптерді жазғанда, оқығанда солға қарай жазамыз, оқимыз да. Цифрларға келгенде солдан оңға қарай қайта оқимыз. Бұ да жақсы емес. Мұның жазуда да, баспа жұмыстарда да келтіретін недәуір кемшіліктері бар.

4. Араб әрібінің біркелкі болмай, біреуі үлкен, бірі кішкене болуы да оның бірсыпыра кемшілігі барлығын көрсетті.

5. Алгебра, геометрия, физика сықылдыбілім кітаптарында түрлі пән белгілері бар. Олардың бәрі қай жұртта болсын латын әрібімен жазылған. Басқа араб әрібімен жазуға өте қолайсыз болады.

6. Араб әрібін музыкада қолдануда қиын. Қай жұртта болсын музыка белгілері де сан белгілері сықылды солдан оңға қарай жазылады.

7. Араб әрібінің баспа жұмысы жөніндегі кемшіліктері санап бітіргісіз. Бұл әріп өзінің қымбатқа түсетіндігін, түзу, басу жөніндегі қолайсыздығы және аспаптарына орнатуға жарамсыздығы (13).

А. Байтұрсынов латын әліппесін қабылдаудың қажетсіздігін 1926 жылғы “Еңбекші қазақ” газетіне жариялаған баяндамасында баса көрсеткен болатын. Ол араб әліппесін жақтап сөйледі. “Араб әріпінен жасап алған әліпбиімізге жер жүзінде әліпби баласы жетпейді. Мұны ешкім бекер деп айта алмайды. Түрік жұртының 90 %-ы баяғыдан бері араб әрібін пайдаланып келеді. Әрқайсысының араб әрібімен жамалған хат мәдениеті бар”, – дей отырып, латын-араб әліпбиін салыстырады, араб әрібінің тиімділігін, қолайлығын, маңыздылығын дәлелдеуге тырысты (14).

Латын әліпбиін қолдап сөйлеушілер арасында Т. Шонанұлы А. Байтұрсыновтың сөйлеген сөздерін талдап, араб әрібінің қажетсіздігін мысалдар арқылы көрсетпекке тырысса, ал Илияс Ахметов латын әрібінің өзiрге керексіздігін, Ахмет Байтұрсыновтың әріпі өлі де керегімізге жарайды деген пікірде болды. Оның пікірін Міржақып Дулатов та қолдап, араб әрібінің соңғы жобасынан еш шығын шекпейтіндігін дәлелдей сөйледі. Араб әліпбиін жақтай сөйлегендердің арасында Елдес Омаров пен Әбділда Байтасов та болды (15).

Қазақстандағы жаңа әліпбиді жасау ісі арнайы комитетке біріктірілген білікті, жоғары маманданған ғалымдарға, тіл мамандарына тапсырылды. 1927 жылы түрік республикалары комитеттерінің бастамасымен жаңа әліппенің Бүкілодақтық Орталық комитеті құрылды. Бұл комитеттің осы жылғы маусым айында болған 1-ші пленумында республикаларда жасалған жаңа әліпби жобалары қаралып, біріктіріліп, түркі елдеріне бірыңғай әліпби жасады. Осы жылдың басында Қазақстанда да жаңа әліпбидің Орталық комитеті құрылып, Нығмет Нұрмақов төраға болып сайланды. “Жаңа әліппешілер қоғамы” (қысқаша “ЖӘҚ” – С.С.) Жарғысын қабылдап, өздерінің мақсаттарын қазақ халқының арасында жаңа (латын) әліпбинің маңыздылығын түсіндіріп, көшуге үгіттеу деп көрсетті. Бұл мақсатқа жетуде қоғам өз алдына бірнеше міндеттерді де қойды. Онда халыққа араб әліпбиінің кемшіліктерін түсіндіру, жаңа (латын) әліпбиін еңгізу турасындағы I-ші түркі халықтарының съезінің шешімін жүзеге асыру мәселелерін қойды.

Негізінде Жарғы 8 бөлімнен тұрды. Онда қоғамның мақсаты, міндеттері, құқы мен қатар қоғамның құрамы, мүшелерінің міндеттері, қоғамға қабылдау және шығару, “ЖӘҚ”-тің бүкілқазақстандық съезін өткізу, Орталық Комитеті, тексеру комиссиясы, қоғамды тарату мәселелері айтылды. Қоғам жаңа әліпби мәселесі бойынша жиналыс, конференция өткізіп, баяндамалар оқу, ғылыми көпшілік кітаптар мен оқу құралдар шығару, үндеу хаттар тарату ісін жандандыру

қажеттігін жарғыда айқын көрсетті. “ЖӘҚ”-қа 7 жасқа толған, әрбір ұлт өкілдері мүше бола алды. Қоғам мүшелерінің төлейтін жарна мөлшері түрліше болды. Мәселен, қызметкерлер 1 сом, жұмысшылар мен оқушылар 50 тиын тиіс болды (16).

Қазақстанның ірі қалаларында да губерниялық жаңа әліппе комитеттер, қоғам, ұйымдар, үйірмелер құрыла бастады. Мәселен, Қазақстанда 1928 жылдың ортасында 58 әліпби қоғамы құрылған. Олардың 48 қоғамында, жалпы есеппен алғанда 3546 мүшесі болған (17).

Қазақстандағы әліппе түркі республикасының әліппесіне қарағанда азынаулақ өзгерістерге ұшырады. Оның себебі “Еңбекші қазаққа” жарияланған “Қазақстанда жаңа әліпби даму жолында” атты мақалада айқын көрсетілді. Мақалада жазылғандай, жаңа әліпби үш негізге сүйене жасалынды. Оның біріншісі, Одақтық Орталық комитеттің нұсқасы бойынша Кеңестер Одағындағы өзге түрік ұлттарының әріптерімен ұқсас, екінші, қазақтың тіліне, үніне үйлесуі, үшіншісі, арабшылар сияқты емес, біз жеңіл, арзан, құйрықсыз, нүктесіз әріптер негізінде болуы (18).

Жаңа әліпбиді қабылдауға кейбір қазақ зиялылары қарсы болып, латын емес, орыс әріпіне көшу қажеттігін қолдаған. Бұл жайлы “Еңбекші қазақ” газетінде: “Ескі молдалар, олардың қол шоқпарлары болып шыққан оқығандар, әсіресе Татарстанда татар жазушысы Ғалымжан Ибагим, Жанашараптар, Қазақстанда Ахметтер “мәдениетіміз жоғалды, ислам таянышы әліппемізден айырыламыз” деп салған ой бауырымына қарамастан көпшілік татарынан зор мәселе басталды. Әліппе мәселесі тап мәселесі болып жарыққа шықты. ...Соның үшін Ғалымжан Ибрагим, Ахмет Байтұрсыновшылар, Өзбекстанның Мүннауар Қарының тілектері далада қалды”, – деп келтірілді (19).

1927 жылы латын әріпін алу жолындағы білімпаздардың 1924 жылы болған айтыс-тартысын жинақ ретінде Кәрім Тоқтабаев пен Мұхтар Мұрзин Қазақстан жаңа әліппе комитетінің тапсырмасымен Қазақстан мемлекеттік баспасынан кітап ретінде бастырып шығарды. Бұл жинаққа латын жазуына көшуді ұсынған бастамашылар Нәзір Төрехұлов пен Мұхтар Мұрзиннің сөйлеген сөздерінен бастап, Бартольд, Л. Жирков сияқты атақты ғалымдардың да жаңа әліпбиге қатысты айтқан пікірлері енгізілді (20).

1928 жылдың қаңтар айында Ташкентте жаңа әліппенің Бүкілодақтық Орталық комитетінің II пленумі болып, онда жаңа әліппе мәселесі бойынша пленумға дейін істелген жұмыстардың есебі тыңдалып, түркі елдерінің жаңа әліппені біржола қабылдауға бет алғандығы туралы айтылды.

II-ші пленумнан кейін қалың бұқараның қалауымен Өзбекстан, Татарстан, Башқұртстан республикалары жаңа әліппені алуға декрет қабылдады. Ендігі кезек Қазақстан мен Қырым республикаларына қойылды. Ол үшін жаңа әліппе комитеті жаңа әліппенің пайдасын қалың бұқараға түсіндіру үшін латыншылар қозғалысын қолға алу мәселесін көтерді. Сөйтіп, 1928 жылдан бастап Қазақстанда жаңа әліпби (латыншылар) қозғалысы өрістей бастады. Республиканың мерзімді басылымдарында қозғалыс барысы, латын әрібін насихаттау жұмысының жүргізілуі туралы хабарлар жарияланып тұрды.

“Еңбекші қазақ” газеті бұл қозғалыс барысы туралы күнделікті ақпарат

жариялап отырған бірден-бір газет болды. Сондай-ақ газетке жиі-жиі латын әріпінің жазылу үлгісі басылып, шағын хабарларды латын әріпімен басып та шығарды. Газет ең бірінші латын әліпбиін жастар арасында кең өріс алып отырғандығын баса жазып, бұл турадағы жетістіктердің барысын оқырмандарға жеткізіп тұруды мақсат тұтты. Сөйтіп, газеттің 3-ші беті жас латыншылар қозғалысына қатысты шағын хабарларға орын берді. Мәселен, Орынбор губерниясында қазақ жастары жаңа әліпби қозғалыс комитетін ұйымдастырса, ал Семей қаласында жаңа әліпбиді жақтаушылар жиылысы болып, үйірме ашып, бұл үйірмені басқару ісі Шарапиұлы, Ақынжанұлы, Сәрсенұлы, Дөнентайұлы, Асқарұлы сияқты азаматтарға жүктелгендігі, үйірме мүшелері губерниялық атқару комитеті жанынан губерниялық жаңа әліпби комитетін ашу мәселесін ұсынғандығы жөнінде хабар жариялады. Сондай-ақ газет Кіндік жаңа әліпби комитетінің 1928 жылға жоспарлап отырған негізгі жоспарымен де оқырмандарын таныстырып өтті. Бұл комитеттің негізгі қолға алатын ісі жаңа әліпбимен таныстыратын курстар ашу, кітаптар бастыру, үгіт-насихат жұмыстарын күшейту екендігін баса көрсетті (21).

1928 жылдың 12 қаңтарында “Еңбекші қазақта” барлық латын комитеттері мен латыншылар ұйымдарына арналған Орталық жаңа әліппе комитетінің төрағасының орынбасары Ораз Жандосов пен жауапты хатшысы болған Телжан Шонановтың ашық хаты жарияланды. Онда “Комитеттер мен жаңа әліпбишілердің (латыншылардың) негізгі міндеті – ауылдарда, жұмысшы аудандарында, оқытушылар арасында үгіт-насихат жұмысын көлемді ендіру, бұл үшін баспасөз бетінде жазу керек, лекциялар оқу, баяндамалар жасау керек, съезд, конференциялар шақыру керек. Қалаларда тұрған арабшылармен әліпби айтысы болып өтті. Қалың бұқара арасында түсіндіру жұмысын қолға алу керек. Жаңа әліпби жолына тарту тиіс. Жаңа әліпби қабыл ету үшін жұмысшылардан құрылған сүйеніш іздеу керек” делініп, жаңа құралатын үйірмелерге, ұйымдарға комитетпен бірлесе жұмыс істеуді ұсынды. Сондай-ақ, олардың бірнеше басты міндеттерін көрсетіп берді (22).

Қазақстанда мектептер мен жоғарғы оқу орындарында латын әліпбиі бірден енгізілді де, іс қағаздарына енгізу барысы бірнеше жылға созылды. Бір мезгілде барлық жерлерде латын әліпбиін үйрету ісі ересек халықпен жастарды түгелдей қамтыла жүргізілді. Латын жазуын үйренуге ықылас білдірушілер қатары күннен-күнге көбее түсті. Алайда жаңа әліпбиді үйрететін мұғалімдердің аздығы мен оқу құралдарының жетіспеушілігі және де оқу сағатының аздығы үйренушілерге кедергі келтірді. Сондықтан латынға көшуді қолдаушылар арнайы дайындықтан өткізілген оқытушылар мен қажетті құрал-жабдықтарды жіберуді өтініп, комитетке арыз-ниеттерін жолдай бастады. Бұл турада мерзімді басылымдарда бірнеше хабарламалар басылып, қолдау көрсету қажеттігі баса айтылды.

Қазақстанға көрші басқа елдердің бәрінде жаңа әліпби ісі күн санап ілгері басып, көбі жаңа әліппемен кітап, журнал, газеттер шығарып отырғандығы айтылып, “Лениншіл жас” газеті екі бетін жаңа әріппен бастырсын деген ұсыныстар да түсті (23).

Жаңа әліпбиге көшу жұмысы қалалық мектептерде аса қарқынмен жүргізілді. Мектептерде арнайы ұйымдар мен үйірмелер ашылып, жеті сайын латын тілінен сабақтар жүргізіліп, үгіт-насихат ісі қолға алынды. Мәселен, Көкшетау

қаласындағы 7 жылдық қазақ мектебінде наурыз айында латыншылар ұйымы ашылып, оқытушылар мен ұя мүшелерінің арасында жеті сайын латын сабағы өткізілді. Мектептегі қабырға газетінде латын бөлімі ашылып, жаңа әліппе жайында хабарлар жазылып тұрған (24).

Ауылдық мектептерде де жаңа әліппе үйірмелері ашылып, оқу бағдарламасына жаңа әліппе сабақтары енгізілді. Қызылорда уезінің Сұпутөбе қыстағындағы 1 басқыш қазақ мектебінде ашыған жаңа әліппешілер үйірмесі 1 сәуірден бастап ана тілінің орнына жаңа әліппе сабағы оқытылып, жеті сайын үйірме жиналысын өткізіп, осы мәселе бойынша баяндамалар жасап отырған (25).

Орта мектептерде тұрақты түрде жаңа әліппе сабағын енгізу мәселесі жиі-жиі көтеріле бастады. 1928 жылдың 23 мамырында Ресей оқу комиссариаты түркі республикаларына латын әріпін енгізу мәселесі жөнінде қаулы қабылданды. Онда былай деп келтірілді:

а) Ресей комиссарлар кеңесі жаңа түркі әліпбиін аз ұлттарға ұлт әліпбиі деп белгілесін.

в) Бұрынғы бастық сауаттандыру мектептеріне, басқа мәдениет ұйымдарына жаңа әліпби 1928-29 оқу жылынан бастап кіргізілсін. Осы жылдан бастап 5 жыл ішінде жаңа әліпбиді жүзеге асырудың жоспары жасалынсын.

с) 1928-29 жылға оқу комиссариаты өз қаржысынан бұл іске ерекше қаржы белгілесін.

Жаңа әліпбиге көшуді жүзеге асыру үшін оқу комиссариаты 1928-29 жылға арнап 352 мың сом ақша бөлді (26).

Жаңа әліпбиге көшудің өз қиыншылықтары болды. Латын жазуының кейбір әріптерінің жиі өзгеріске ұшырауы оны қабылдаушылар арасында түсініспесік туғызды. Бұл турада Еңбекші қазаққа жарияланған мына бір мақалада: "...латын әрібінің де "і"-ге бүйрегі бұратын секілді ме, қалай? Өйткені жаңа ғана жарыққа шыққанына қарамай аз уақыттың ішінде "і" әрібін бұ да тоқсан құбылтып отыр. Әуелі "і" әрібі қылып, "ь" —ні алып еді, бұл келіссіз болды деген секілденіп бас салып "у" қылып өзгертті. Соңғы кезде оны тастай беріп, баяғы "ь"-ға қайта көшіпті дегенді естіп отырмыз" делінді (27). Шындығында да латын әрібінің кейбіреулері бірнеше рет өзгеріске ұшырап, оқытушылардың өздері де жазу барысында қай әріпті қолдану керектігін білмей қиналған кездері жиі кездесті.

1928 жылы 18-23 желтоқсанда Қазан қаласында Одақтық жаңа әліпби кіндік комитетінің III пленумы өтіп, оған Әзербайжан, Татарстан, Қырғызстан, Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан және басқа түркі елдерінен өкілдері қатысып, жаңа әліпби төңірегінде бірнеше мәселелер қарастырған еді. Бұл пленумға араб жазуын жақтаушы зиялылар да қатысты. Бұл турада "Жаршы" журналына Телжан Шонанұлы: "Арабшылардың бастықтары Қазанда болатын. Қазақ арабшылары Қазан жаққа көзін сүзетін. III пленум арабтардың осы қазандағы қамалын алды. Бұрын жоғарғы партия мен кеңес орындарына жаңа әліпті жамандап арыз берген татар арабшыларының 82 бастығы болатын. Олар жаңа әліпшілерді кеңес үкіметінің дұшпаны да қылып көрсетпекші болған. III пленум жұмысын көріп, түрік еңбекшілері әліпке жұмсалғанын көрген соң осы арабшылар газетке жазып, пленумға да келіп қаталарын мойынға алды", — деп жазған еді. Шындығында да бұл III пленумда латыншылар мен арабшылар

арасында қатты тартыс болып, латын әліпбиінің қабылдануын жақтаушылар өздерінің пікірлерінің дұрысытығын дәлелдеп, арабшыларды мойындатқан еді.

III пленумда жаңа әліпбиге нақты көшу мерзімі де талқылап, әр республикалардың 5 жылға белгілеген жоспарының орындалу барысын да тоқталды. Негізінде барлық түркі республикаларына латын әріпіне көшу мәселесіне байланысты 5 жылдық жоспар жасау мәселесі 1928 жылы 1-ші қаңтарда Ташкентте өткен II пленумда көтерілген еді. Пленум шешімі бойынша әр республика жаңа әліпбиге көшудің нақты мерзімін көрсеткен жоспарларын III пленумның талқысына қойды.

Қазақ латыншылары III пленум алдында өткен конференциясында жаңа әліпбиге көшуді 1931 жылға дейін аяқтау мәселесін көтерген болатын. Ал басқа республикалар бұл мәселе жөнінен Қазақстаннан ілгері кетіп, қазақ латыншылары жаңа әліпбиге көші ісін енді бастап жатқан кезде, өздерінің ақпарат құралы болған газет-журналдарды латын жазуында шығарып, мектептердегі жазуды да латын тіліне көшірген еді Міне, сондықтан III пленум барлық жерде жаңа әліпби 1-2 жылда іске толықтай асын деген қаулы шығарады (28).

Қазан қаласында III пленум өтіп жатқан кезде 19 желтоқсанда (1928-С.С.) ҚОАҚ-нің “Жаңа қазақ алфавитін (әліппесін) енгізу” турасындағы заңы қабылданды. Онда араб әліппесінің педагогикалық жағынан да, техникалық жағынан да алып қарағанда жарамсыз болып қалғандығы айтылып, оның орнын латын әріптерімен алмастыру мәселесін еңбекші халық міндет қылып отырғандығы келтіріліп, 12 бөлімнен (пункт) тұратын қаулы бекітілді. Сөйтіп, барлық мемлекеттік және кооперативтік мекемелер, ұйымдар, кәсіпорындарда 1931 жылдың 1 қазанына дейін ісқағаздарды жаңа әліппе негізіне көшіру, қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар 1930 жылдың 1 қаңтарынан бастап жаңа әліппе негізінде басылу, 1931-32 жж. барлық жоғарғы оқу орындарындағы жазуды жаңа әліппеге алмастыру мәселесі айтылды (29).

Ал Әзербайжан Орталық кеңес комитеті мен Халық комиссарлар кеңесі 1928 жылдың 1 қазанынан бастап мерзімді басылымдардың барлығын жаңа әліпбиге және мектептердегі жазуды латын әрібіне көшіру мәселесін 1928 жылдың 28 мамырындағы қаулысында баса көрсеткен болатын (30).

III пленум шешімдерінен кейін Қазақстанда жаңа әліпбиді насихаттау мақсатында Орталық жаңа әліпби комитеті 1929 жылдың қаңтар айынан “Жаршы” журналын шығара бастады. Бұл журналдың редакторлық қызметін Қабылұлы, Тоқжігітұлы, Байділдаұлы атқарды. Журнал латын әліпбиінің түркі елдерінде енгізілу барысын, осы бағытта жүргізіліп жатқан жұмыстар мен конференциялар, пленумдар жөнінде жазып, халықты хабарлар етіп отырды. Жаңа әліпби қозғалысының Шығыс түрік елдерінде 1926 жылдың шілдесінде басталып кеткендігін, міне осы жолда қыруар істер атқарылып жатқандығын, мәселен Өзбекстанда 1 тамыздан бастап “Қызыл таңба” деген жетілік, ал Түркіменстанда жаңа әліпбиде “Қызыл жол” деген айлық журналдың, Қырғызстанда “Жаңа мәдениет” деген айлық журналдың шығарыла бастағандығы айтылды (31).

III пленумнан кейін қазақ латыншыларының конференциясы өткізілді. Онда

1929 жылдың аяғына дейін Қазақстанның 75 000 адамына жаңа әліппемен хат танытып, 600 000-700 000 дана жаңа (латын) әліпбиін ел арасына тарату қажеттігі баса айтылды (32). “Жаршы” журналы әр санында латыншылардың қозғалысын барысын, олардың қол жеткізген нәтижелерін қорытындылап отырды.

1929 жылдың 24 қаңтарында Қазақстан ОАК-нің төрағасы Е. Ерназаровтың қол қоюымен жаңа әліпби бекітілді және бұл әліпби “Еңбекші қазақ” және “Советская степь” газеттеріне жариялау ұсынылды. Ал 1929 жылдың 26 ақпанында жаңа қазақ әліппесін енгізудегі Қазақ АКСР-ның IV сессиясының шешімдерін уақытында орындау мәселесі қаралып, 1929 ж. 1 сәуірінен бастап бүкіл мекемелерге жаңа әліпбиді енгізу, осы мекемелердің қызметкерлеріне 1 маусымына дейін жаңа әліпбиді үйренуді міндеттеу және осы жаңа әліпбиді үйренуде оқу кітаптарын, қосымша құралдар шығару, жаңа әліпбиді үйрететін орындар (пункттер) ашу турасында қаулы қабылданды (33).

1929 ж. 25 шілдеде ҚАКСР ОАК-нің жаңа қазақ орфографиясын бекіту жөніндегі қаулысы, ал 14 тамызда жаңа әліпбиді Халық ағарту комиссариатының бүкіл мектептеріне енгізу турасында қаулы қабылданды (34).

1930 жылдың 5-12 мамыр аралығында Алматыда Одақтық жаңа әліппе кіндік комитетінің IV пленумы өткізіліп, онда жаңа әліпби жұмысын жандандыру мәселесі қарастырылып, жаңа (латын) әліпбиін 36-дай халықтың алғандығы айтылды. Қазақстанның әліпбиді енгізуді биылғы жылы толық бітіргелі отырғандығы да айтылды (35). Осы жылы жаңа түрік әліпбиінің Орталық Комитеті КСРО ОАК-нің жанындағы жаңа әліпбидің Бүкілодақтық орталық комитеті болып қайтадан құрылды. 1931 жылы Қазақстан толықтай латын әліпбиіне көшті. Бұл комитет 1940 жылдың соңына дейін жұмыс істеді. КСРО түркі халықтарының жазуы ретінде Ұлы Отан соғысы кезінде орыс әліпбиінің (кириллица) енгізілуіне байланысты комитет таратылады.

Соңғы жылдары еліміз латын әліпбиіне көшу мәселесін көтеріп, осы мәселе төңірегінде халық арасында талқылаулар өткізіліп жатқандығы белгілі. Президентіміз Н.Ә. Назарбаев латын әліпбиіне көшу мәселесіне қатысты пікірін білдіріп, оған мұқият дайындықтың қажеттігін айтып өткен болатын.

1 ҚР ПМ. 141-қ., 1-т., 915-іс. 22- артқы п.

2 Төреқұлов Н. Жаңа әліпби неге керек? – М., 1924. 38-б.

3 ҚР ПМ. 141-қ., 1-т., 915-іс. 23- п.

4 Төреқұлов Н. Жаңа әліпби, 38-39,45-46,51-66.

5 Еңбекші қазақ, 1928, 20 июнь №137.

6 Ұлттың ұлы ұстазы: Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартуші Ахмет Байтұрсыновқа арналады (Құрастырушы В.Қ. Күзембаева). – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 49-51-бб.

7 Ахметов Қ. Қазақстан мәдениетінің қилы тағдыры (XX ғасырдың 20-30 жылдары). – Алматы, 2002. 137-66.

8 Төреқұлов Н. Жаңа әліпби. – 62-б.

9 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. –384,163-бб.

10 Ақ жол, 1924. № 435.

11 Сонда.

12 Еңбекші қазақ, 1928. №137.

13 ҚР ПМ. 141-қ., 1-т., 915-іс. 23- п.; Әліппе айтысы. Қызылорда, 1927. – 9-11-бб.

14 Әліппе айтысы. Қызылорда, 1927. 16-29-бб.

- 15 Сонда, 30-49, 50-56-бб.
- 16 ҚРПМ. 141-қ., 1-т., 1560-іс. 2-п.
- 17 Еңбекші қазақ. 1928, 22 июль. №164.
- 18 Сонда.
- 19 Еңбекші қазақ. 1928. 2 октябрь. №227.
- 20 Еңбекші қазақ. 1928. 2 февраль. №27.
- 21 Еңбекші қазақ. 1928. 4 гинуар. №3.
- 22 Еңбекші қазақ. 1928. 12 гинуар. №10.
- 23 Еңбекші қазақ. 1928. 8 июль. №152.
- 24 Еңбекші қазақ. 1928. 3 апрель. №75.
- 25 Еңбекші қазақ. 1928. 15 май. №107.
- 26 Жаршы. 1929. 2-б. №1.
- 27 Еңбекші қазақ. 1928. 19 июнь. №136.
- 28 Жаршы. 1929. №1. – 3-б.
- 29 Систематическое собрание законов. – С. 91-92.
- 30 Жаршы. 1929. №1. – 2-б.
- 31 Сонда, 2-б.
- 32 Жаршы, 1929. №2-3. – 6-б.
- 33 Систематическое собрание законов. – С. 93,97.
- 34 Сонда. – С. 140,163.
- 35 Жаршы. 1930, №2. – 4-б.

В статье на основе сопоставительного анализа архивных данных, периодических изданий и редких книг рассматриваются вопросы, связанные с переходом тюркских народов Советского Союза на латинизацию в 20-е гг. XX в.

Автор отмечает, что вопросы перехода на латинскую графику поднимались в обществе начиная с 60-х гг. XIX столетия, подробно рассматривает дискуссии вокруг этой проблемы. Анализируются материалы газеты “Енбекши казах”, “Ак жол”, журнала “Жаршы” посвященные переходу на латинский алфавит, рассмотрены взгляды и предложения представителей казахской интеллигенции по этой проблеме.

In the article on the basis of comparative analysis of the archive data, periodicals and rare books the problems of the transition of the Turk peoples of the Soviet Union to the latinizatsia in the 20 s of the XX c are considered.

According to the author these problems have been putting since the beginning of the 60 s of the XIX c.

The author of the paper considers all discussions on this question. The information from “Uenbekshi kasakh”, “Ak zhol”, “Zharshi”, devoted to the transition period to the Latin alphabet, the Kasakh intelligentsias points of view are considered too.